

Atyjának akarata szerint kell élnie és embertársai iránti legmélyebb szeretetből áldozta fel életét. Minden megpróbáltatása ellenére egész életét teljes mértékben Isten akaratának szentelte, Isten képét nemcsak önmaga felé, de minden emberi lény felé kivetítette. Ő marad minden időben az állandó felhívás az emberi teljesítmények felé. Az embereknek életüket és sorsukat példázatai, a boldogságról szóló tanításai, a kétős szeretetparancsolaton alapuló valláserkölcsei követelményei és egész életében gyakorolt szolgálatai, végül önfeláldozó halála fényénél kell megmérniök. Ő, bár megfeszítették, életet és halhatatlanságot hozott magával a világra. Ő a legnemesebb tanúbizonyság amellett, hogy az emberek, ha időnként lealacsonyítják és tönkreteszik is saját sorsukat, nem egy napnak a szülöttei, hanem az örökkévalóság örökösei, az élő Isten gyermekei.

Dr. ERDŐ JÁNOS

MIKOR HALT MEG DÁVID FERENC?

Az egyház- és művelődéstörténet kutatóit régóta foglalkoztatja Dávid Ferenc élete és reformációja. A kérdés objektív kutatását megnehezíti a források hiányossága. A korabeli hitviták jegyzőkönyvei, feljegyzések, emlékiratok, levelek, krónikák feltűnően kevés és szűkszavú adatot örökítettek meg a reformátorról. Jakab Elek történetíró indokolatlan állapította meg, hogy Dávid Ferencről „Magyarország és Bécs biographiai és epistolographiai irodalmában s más kéziratgyűjteményeiben aránylag igen kevés megbízható följegyzést... találtam.”¹ A *Kolozsvár története* c. munkájában hasonlóképpen észrevételezte, hogy Dávid Ferenc „elítéléséről, fogsága és halála körülményeiről semmi sincs” a város jegyzőkönyveiben.² Ugyanakkor a szerények és események tárgyilagos megítélését befolyásolják a felekezeti és teológiai pártos szempontok szerint megfogalmazott adatok. Ezekre a nehézségekre utalt az alábbiakban Kénosi Tózsér János egyháztörténész is, akit a zsinat 1767-ben az unitárius egyház történetének megírására kérte fel: „A szerzők igen gyakran ellentmondanak egymásnak, némelyek nagyon sok fontos dolgot mellőznek, sokan szerfölött elfogultak a maguk felekezetére iránt, az ellenpártot pedig igyekeznek sárba rántani, ellenfeleik történetét és személyeit könnyelműen befeketítik; a bírálat mesterségét általában elhanyagolják; ha saját pártjukra nézve valami kedvező anyagot találnak valamely szerzőnél, azt minden fontolgatás nélkül kiírják s kétségtelen igazság gyanánt tárják az olvasó elé.”³

Dávid Ferenc életének és reformációjának objektív kutatása csak a 19. század második felében kezdődik, amikor a tudományos törekvések új ösztönzést adnak a múlt elfogulatlan vizsgálatára és ismertetésére. A következőkben az unitárius reformáció egy részletkérdésével, Dávid Ferenc halálának időpontjával kívánunk foglalkozni. Vizsgálatunkban az adatok kronologikus tárgyalásának módszerét követjük.

Az ellenreformáció sugalmazására indított koncepciók per Dávid Ferenc ellen „nonadorantizmus — Krisztus nem imádása” címen, az 1579. június 1—2 napjain tartott gyulafehérvári országgyűlésen ért véget.

Kendi Sándor kancellár az országgyűlés nevében a következő ítéletet hirdette ki: „A Nagyságos fejedelem az egész ügyet megértette, hogy te agyad tanácsát követve, az egyház beleegyezése nélkül ezen istentagadó, kárhozatos és hallatlan káromlásra vetemedtél s az ország törvényei ellenére újításokat tettél; ő Nagysága azért téged érdemed szerint megbüntetve például állít, hogy az másokat is hasonló örült újításoktól visszarettentén. További határozatig pedig őrizet alatt fogság tartatni“⁴. Ez volt az ellenreformáció első győzelme Erdélyben.

A fejedelem Dávid Ferencet, mint hitújítót holtig való fogságra ítélte és június 3-án Déva vár börtönébe záratta. Zoványi Jenő református egyháztörténész megjegyzi, hogy „[Dávid Ferencet], akit eredetileg halálra szánt Báthori Kristóf, s ha állapota nem nyújtott volna kilátást közeli végére, alkalmasint ki is vezégetett volna“⁵.

Dávid Ferenc halála időpontjának megjelölésében a kortársak között lényeges eltérések vannak. Időrendben az első tudósítás Bogáti Fazakas Miklóstól származik. Az unitárius lelkész-költő az 1551-ben Wittenbergben kiadott Paul Eber-féle „Calendarium historicum“ egyik tulajdonát képező példányában naplószerűen, az év napjainak sorrendjében adatokat jegyzett fel Kolozsvár reformációjáról, kora egyes nevezetesebb eseményeiről, valamint saját életéről.⁶ A naptár bejegyzéseiben sok ismeretlen adatot mentett át az utókornak, és az erdélyi protestantizmus történetére vonatkozó tudásunkat értékes ismerettel gazdagította. 1579. november 7-re a következőket jegyezte fel:

„Franciscus Davidis theologus incomparabilis moritur in carcere Devensi, ob adorationem Jesu Christi hominis dogma novum; sepultus iuxta Martini aediculam, sub signo Lysimachi Leone, Deo sic procurante“. Dávid Ferencről nincs további bejegyzése.

Bogáti Fazakas Miklós naptára évszázadokon át lappangott s csak későn a 20. században került elő és jutott a tudományos köztudatba. Kelemen Lajos találta meg 1901-ben az Erdélyi Múzeum Egylet könyvtárában, és hívta fel Pokoly József református egyháztörténész figyelmét erre az értékes nyomtatványra. Pokoly József sajtó alá rendezte és elsőként közölte Bogáti Fazakas Miklós naptár feljegyzéseit 1902-ben „Bogáthi magáról és Dávid Ferenczről“ címen a Keresztény Magvetőben.⁷

A következő tudósítás Karádi Pál temesvári unitárius lelkésztől, a bánási és alföldi egyházközségek szuperintendensétől származik, aki a reformátor halálát 1579. november elejére tette a kolozsvári lelkészekhez — Hunyadi Demeter, Basilius István, Szathmári István és Eppelius János — intézett 1579. november 9-i levelében, melyben többek között ezt írta:

„Ügy értesültem ugyan, *nemrégen*, hogy az ő [Dávid Ferenc] nyomorúságos életének az Úr véget vetett, és őt e hitvány emberi sorsból az örökké tartó öröme vitte“⁸.

Blandrata György, olasz antitrinitárius, akit az unitáriusok többsége a reformátor elítéléséért felelősnek tartott, az 1580. január 10-én Palaeologus Jakabnak küldött levelében Dávid Ferenc halálát november 15-ben jelölte meg:

„[Franciscus Davidis] fuit condemnatus et missus Devam ad carcerem, ubi 15 Novembris est mortuus propter Jesum Christum non invocandum in precibus“.

Palaeologus Jakab a levél szövegét közölte a *Defensio Francisci Davidis* ... c. védirat „Confutatio vera et solida Iudicii Ecclesiarum Polonicarum“ c. tanulmányában⁹. A *Defensio* három kiadása által — 1580, 1581 és 1582 — Blandrata György tudósítása Dávid Ferenc halálának időpontjáról széles körben vált ismertté.

Socinus Faustus 1579. november előtti időre tette Dávid Ferenc halálát a jezsuita Wujek Jakab kolozsvári rector ellen írt vitáirátában: „bizonyos, hogy Dávid Ferencet június elején börtönözték be, s ha nem tévedek, november hónapig élt“¹⁰.

Gyulafi Lestár történétíró, Báthori Kristóf és Báthori Zsigmond titkára és diplomatája, aki értékes magyar nyelvű jegyzeteket hagyott hátra kora eseményeiről, feljegyzése szerint a fejedelem Dávid Ferencet innováció miatt 1579-ben elítélte és Déva vár börtönébe záratta. Börtönfelügyelője egy István nevű tisztartó volt, aki el is temettette. A halál időpontjáról nem tesz említést.¹¹

Szamosközi István történétíró a reformátor halálának csak az évét — 1580 — örökítette meg a következőkben: „Franciscus Davidis moritur 1580“¹².

Kolozsvár város tanácsa 1580. február 20-án tárgyalta Dávid Ferenc gyermekeinek kérését, hogy apjuk által Theobaldus lektor behozatalára költött 73 magyar forintot a város fizesse vissza.¹³ A jegyzőkönyv „Dávid Ferenc árvái“-ról beszél, mely arra utal, hogy a reformátor 1580-ban már nem élt.

A kortársak megítélésében mutatkozó bizonytalanság Dávid Ferenc halálát illetően, adatok hiányában, megmaradt a következő századokban is.

A 17. században Georg Haner, erdélyi evangélikus egyháztörténész, Dávid Ferenc halálának idejét 1579. június 6-ban állapította meg.¹⁴ Christophorus Sandius, lengyel egyháztörténétíró, Blandrata György adata alapján azt írta, hogy az erdélyi unitárius reformátor 1579. november 15-én halt meg.¹⁵

A 18. században Debreceni Ember Pál, református egyháztörténész, akinek munkáját a szerző nevének elhallgatásával Fridericus Adolphus Lampe adta ki, a református egyház történetében Georg Haner adatát vette át, mely szerint Dávid Ferenc június 6-án halt meg Déva vár börtönében.¹⁶

Bod Péter református lelkész, történétíró az időpont vitatott kérdésében ellentmondóan nyilatkozott. A *Historia Unitariorum in Transylvania* c. munkájában azt írja, hogy Dávid Ferenc november 15-én halt meg.¹⁷ Ezzel szemben az erdélyi református püspökök életrajzát tárgyaló *A Smyrnaei szent Polikárpus* c. munkájában a reformátor halálának idejét 1579. november 9-e előtti egy két nappal jelölte meg.¹⁸

Kénosi Tözsér János — Uzoni Fosztó István a kéziratos unitárius egyháztörténetükben megállapították, hogy „Dávid Ferenc valószínűleg 1579. november 15-én halt meg. Ez a mi íróink tanúságán kívül kiviláglik abból a levélből is, melyet Báthori Kristóf erdélyi fejedelem írt öccsének, Báthori Istvánnak, amikor a jezsuitákat be akarta hozni Erdélybe“¹⁹.

Aranyosrákosi Székely Sándor az 1839-ben megjelent *Unitárius valás kezdetei Erdélyben* c. munkájában — az első erdélyi unitárius egyháztörténet — Georg Haner után Dávid Ferenc halála időpontját június 6-ra tette.²⁰

Robert Wallace, angol történész a kiemelkedő antitrinitáriusok életrajzát tárgyaló műveben, Georg Haner adatát elfogadva, Dávid Ferenc halálát hasonlóképpen június 6-ban jelölte meg, de egyben megjegyezte, hogy más történészek szerint november 15-én halt meg.²¹

Kövári László történetíró „Dávid Ferenc eliteltetése“ c. tanulmányával elsőként állítja a 19. században, hogy az unitárius egyház alapítója 1579. november 7-én halt meg; forrását nem jelöli meg.²² Hasonló fel fogást vallott Ferencz József is az 1875-ben megjelent *Unitárius kis tükör* c. munkájában. Azonban könyvének II. és III. kiadásában november 7 helyett indokolás nélkül november 15-ben jelölte meg Dávid Ferenc halálát.²³ Ez az időpont szerepel „Az unitárius egyház története“ c. kézirat os művében is.²⁴

Jakab Elek történész a reformátor eliteltetése és halála háromszázados évfordulójára írt *Dávid Ferencz emléke* c. monográfiájában²⁵, valamint *Kolozsvár története* c. munkájában²⁶ az egyházalapító halálát a hagyományossá vált november 15-ben állapította meg. Jakab Elek nem ismerte Bogáti Fazakas Miklós naptárfeljegyzéseit, érthetetlen azonban, hogy nem figyelt fel Kövári László és Ferencz József megállapítására november 7-et illetően.

Warga Lajos református egyháztörténész a *Keresztyén egyház történelmében* szintén november 15-e szerepel²⁷. Zoványi Jenő egyháztörténész a *Theológiai Ismeretek Tára*²⁸ és a *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*²⁹ c. műveiben hasonlóképpen a november 15-i időpontot találjuk. Ezzel szemben *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* c. munkájában már azt írja, hogy „1579. novemberének első felében jobb világra költözött ez az incomparabilis theologus“³⁰.

Joseph Henry Allen, amerikai unitárius történész, az unitarizmus történetéről szóló munkájában Dávid Ferenc halálát 1579. november 7-ben jelölte meg.³¹

A 20. században Pokoly József egyháztörténész az 1904-ben kiadott *Az erdélyi református egyház történetében* csak annyit állapít meg, hogy Dávid Ferenc 1579 november hónapban halt meg. Lábjegyzetben megjegyzi, hogy „Dávid F. 1579. nov. 7. halt meg, mint ezt Bogáthi Miklós sajátkezü chronológiája bizonyítja“³².

Kanyaró Ferenc irodalomtörténész „Dávid Ferenc“ c. tanulmányában az időpont kérdésében nem foglalt végleges állást. A reformátor szerezte november 7-én vagy 15-én halt meg; egyben megjegyzi, hogy: „A költő Bogáthi az elsőt, a tudós Bod Péter mindkettőt vallja“³³.

Zsilinszky Mihály egyháztörténész *A magyarhoni protestáns egyház történetében* szintén november 15-ét találjuk.³⁴

Kiss Ernő irodalomtörténész Dávid Ferenc születésének négyszázados emlékünnepélyére írt *Dávid Ferenc emléke* c. munkájában Jakab Elek után a reformátor halálát november 15-re tette³⁵. Borbély István irodalomtörténész ezzel szemben „Dávid Ferenc és kora“ c. tanulmányában, Bogáti Fazakas Miklós adata alapján, a reformátor halálát november 7-ben határozta meg.³⁶

Earl Morse Wilbur amerikai unitárius egyháztörténész, *Our Unitarian Heritage*³⁷ és *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*³⁸ c. műveiben Dávid Ferenc halálának időpontja 1579. november 15.

Révész Imre református egyháztörténész a *Magyar református egyháztörténet* c. művében Dávid Ferenc halálát szintén november 15-ben jelölte meg.³⁹

Horváth János irodalomtörténész *A reformáció jegyében* c. munkájában hasonlóképpen november 15-ét fogadta el.⁴⁰ A *Magyar Irodalmi Lexikon*-ban szintén november 15-e szerepel.⁴¹

George H. Williams, amerikai unitárius egyháztörténész, a *The Radical Reformation* c. művében az unitárius reformátor halálát november 15-ben jelölte meg.⁴² Ezzel szemben a „The Christological Issues between Francis Dávid and Faustus Socinus during the Disputation on the Invocation of Christ“ c. tanulmányában már Bogáti Fazakas Miklós adatát — november 7-ét vette át.⁴³

A *magyar irodalom története 1600-ig* c. munka Dávid Ferenc halálának csak az évét állapítja meg 1579-ben.⁴⁴

Dr. Bodor András történész „Újabb adatok egy négyszáz éves perőről“ c. tanulmányában november 15-e szerepel.⁴⁵ Szász János egyháztörténész *Dávid Ferenc* c. munkájában szintén november 15-ét találjuk, zárójelben azzal a megjegyzéssel, hogy más források szerint novem-

Dán Róbert irodalomtörténész Dávid Ferenc halálát november 9, illetve november 15-ben határozta meg.⁴⁷

Az unitárius egyház köztudatában Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István, Jakab Elek és Ferencz József tekintélye alapján Dávid Ferenc halálának időpontjául 1579. november 15-e vált általánosan elfogadottá. Ezen a napon emlékeznek meg az egyházközségek az egyházalapító haláláról, ez szerepel az egyházi kiadványokban és a dévai várban elhelyezett emléktáblán.

A rendelkezésünkre álló adatokból kétségkívül megállapíthatjuk, hogy Dávid Ferenc már elítéltetésének évében, 1579-ben meghalt. Vita-tott azonban halálának hónapja és napja, melyet a források amint az előbbiekből láttuk, egymástól eltérően június 6-ra, november 7-re, illetve november 15-re tesznek. Felfogásunk szerint a legvalószínűbb időpont megjelölést Bogáti Fazakas Miklósnál találjuk meg, akinek naptár bejegyzéseit nemcsak a gazdag adatgyűjtés jellemzi, hanem a szerzett adatok hitelessége is. Az 1541. október 5. és 1591. április 7. közti időből feljegyzett eseményeket a valóságnak megfelelően, történésük szerint örökítette meg.

A reformátor életével kapcsolatos adatok hitelességét valószínűsíti az is, hogy Bogáti Fazakas Miklós szorosabb kapcsolatban állott Dávid Ferencel. A lelkész-költő az erdélyi unitarizmus radikális ágához tartozott, a dávidferenci nonadorantizmus buzgó híve volt; a reformátor iránti nagybecsülését fejezi ki a naptár feljegyzésében szereplő „theologus incomparabilis“ megállapítása is. A naptárban pontosan feljegyezi, hogy Dávid Ferencet 1579. június 2-án ítélték el. Megörökíti halála idejét, mely értesülése szerint november 7-én történt. Ismeri Dávid Ferenc sírját is, melynek helyéről pontos, eligazító leírást ad.

A Dávid Ferenc elítéltetése utáni „pokoli időkben“ is kitartott Dávid Ferenc radikális teológiája mellett. „O tempora“ felkiáltással, sajnálattal említi meg az 1580. június 2-i tordai zsinatnak a Dávid Ferenc teológiai felfogását valló lelkészek ellen hozott rendszabályait. És részvétellel emlékezik meg arról is, hogy a reformátor tehetséges fia, Dávid, a „benne bízó jóknak nagy gyászára“ 1582. március 27-én vagy 28-án meghalt.

A gyulafehérvári ítélet után figyelemmel kísérte Dávid Ferenc sorát Kolozsvárról, ahol 1579. októbertől tartózkodott⁴⁸. Gál Kelemen

A kolozsvári unitárius kollégium történetében megállapítja, hogy Hunyadi Demeter püspökké választása után, 1579-től 1581 végéig Bogáti Fazakas Miklós lett az óvári főiskola rektora.⁴⁹ Erről tanúskodik 1580-ból Kolozsvár számadáskönyvének az a bejegyzése is: „Az tavali mesternek, Bogáthi Miklósnak sallarimumába Fl. 50⁴⁵⁰. 1581 végén azonban a dávidferenci irány pártolása miatt meg kellett válnia állásától, és Gerendremet, ahol Gerendi Jánosnál talált átmenetileg menedéket.

Bogáti Fazakas Miklós feltehetően Dávid Ferenc haláláról Kolozsvárt értesülhetett, ahová a hírt Déváról a reformátor gondozója hozhatta, akinek nevét Gyulafi Lestár feljegyzéséből ismerjük. „Egy inasnal többnek szabad nem volth David Ferenchez járni a penig Királifaluj János volth⁴⁵¹.

Királyfalvi János egy veresegyházi unitárius család gyermeke volt. Az 1560-as években tanulhatott az óvári főiskolában. Szorgalmas munkával küzdötte fel magát szegény sorsból magas állami tisztségre. Előbb a fejedelmi kancellária íródeákja, majd titkára, végül ítélmester (protonotarius) lett⁵². Vallásához mindvégig hű maradt. Istvánffy Miklós, a történetíró jegyezte fel róla, hogy vallása miatt még eltemetni is alig tudták Prágában, ahová 1603-ban, mint a Rudolf császárhoz küldött országos delegáció tagja került.

Királyfalvi János nem volt ismeretlen Dávid Ferenc családja előtt. Mint az óvári főiskola szegény diákja élvezte a város főpapjának támogatását. Egy 1583. március 6-i kolozsvári per szűkszávú tanúadata szerint, egy korábbi időben Trauzner Lukács — Dávid Ferenc veje — Kolozsvár főjegyzője házában lakott, feltehetőleg, mint annak íródeákja.⁵³ Ez lehet a magyarázata annak, hogy éppen őt bízták meg a beteg Dávid Ferenc gondozásával a börtönben.

Királyfalvi János Dávid Ferenc halála után Kolozsvárra jött, hogy a családdal kötelességszerűen tudassa a halál idejét és körülményeit. Bogáti Fazakas Miklós eszerint közvetlenül tőle vagy Dávid Ferenc családjától szerezhetette értesülését az egyházalapító haláláról és sírjáról. Mindezek alapján, a fennmaradt adatok közül Bogáti Fazakas Miklósnak naptár bejegyzése, addig is amíg hitelesebb adat nem kerül elő, számunkra kútfő értékű. Éppen azért a lelkész-költő adata alapján Dávid Ferenc halálának idejét 1579. november 7-re tesszük.

JEGYZETEK

¹ Dávid Ferencz emléke. Bp 1879. VI.

² II. kötet. Bp 1888. 266.

³ Uzoni Fosztó Istvánnak az Unitárius egyháztörténethez írt előjáró beszéde. Latinból fordította Márkos Albert in: KerMagv LXXII(1940) 132—133.

⁴ Jakab E.: i.m. 237—238; lásd: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. k. (1576—1596) Bp 1877. 28.; Martinus Laterna S. J. Litterae Annuae Provinciae Poloniae S. J. in: Monumenta Historica Societatis Jesu. Volumen 101, Roma 1969. 1004.

⁵ A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp 1977. 118.

⁶ A naptár a kolozsvári akadémiai könyvtárban található.

⁷ KerMagv XXXVII(1902) 261—270. A Dávid Ferenc haláláról szóló bejegyzés 265. lapon van.

⁸ Kénosi Tözsér János—Uzoni Fosztó István: Unitario Ecclesiasticae Historiae

- Transylvanicae. Tomus I. 242.; Ar. Rákosi Székely Sándor: *Unitária vallás kezdetei Erdélyben*. Kolozsvárt 1839. 82—83.
- ⁹ 1983 évi kiadás, Bp-Leiden. 280—281.
- ¹⁰ Kénosi Tözsér—Uzoni Fosztó: i.m. 237.
- ¹¹ *Följegyzése Dávid Ferencz fogsága s halála körülményeiről*. közli Jakab Flek; Lásd: Gyulafi Lestár krónikai följegyzései. Hevenesy gyűjtemény LXVIII. kötet 338. lapján új számozás szerint. KerMagv XI(1876) 193—194.
- ¹² *Történeti maradványai*. Kiadta Szilágyi Sándor. I. kötet (1506—1603) 205—206.
- ¹³ Kolozsvár város 1569—1582-beli közgyűlési jegyzőkönyvei 211a. Lásd: Szabó Attila: *Nép és Nyelv*. Válogatott tanulmányok, cikkek. IV. k. Bukarest 1980. 572; KerMagv 86(1980) 173.
- ¹⁴ *Historia ecclesiarum Transsilvanicarum*. Francoforti et Lipsiae. Anno 1694. 301.
- ¹⁵ *Bibliotheca Antitrinitariorum*. 1684. 121.
- ¹⁶ *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht 1728. 304.
- ¹⁷ Lugdunum Batavorum 1781. 143.
- ¹⁸ Nagyenyed 1766. 30—36.
- ¹⁹ Kénosi Tözsér—Uzoni Fosztó: i.m. 237.
- ²⁰ I.m. 82.
- ²¹ *Antitrinitarian Biography*. Vol. II. London 1850. 259.
- ²² KerMagv VIII(1873) 331.
- ²³ Kolozsvár 1875. 12. A II. kiadás 1881-ben, a III. 1900-ban jelent meg.
- ²⁴ I.m. 113.
- ²⁵ I.m. 243.
- ²⁶ I.m. II. Bp 1888. 285.
- ²⁷ I.m. II. k. Sárospatak 1887. 263. Új kiadása: 11. k. Sárospatak 1906. 282.
- ²⁸ I.m. I. k. Mezőtúr 1894. 257.
- ²⁹ *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Bp 1977. 134.
- ³⁰ *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp 1977. 502.
- ³¹ *An Historical Sketch of the Unitarian Movement since the Reformation*. New York 1894. 112.
- ³² I.m. I. kötet (1556—1604) Bp 1904. 265.
- ³³ KerMagv XLI(1906) 263.
- ³⁴ I.m. Bp 1907. 119.
- ³⁵ I.m. Kolozsvár 1910. 92.
- ³⁶ KerMagv XLVII(1912) 32.
- ³⁷ Boston 1925. 243. Magyarra fordította Szent-Iványi Sándor: *A mi unitárius örökségünk* címen. Cluj 1937—1938. 174.
- ³⁸ Boston. Second printing. 1969. 77.
- ³⁹ I.m. I. k. Debrecen 1938. 89.
- ⁴⁰ I.m. II. kiadás Bp 1957. 350.
- ⁴¹ I.m. I. k. Bp 1963. 239.
- ⁴² I.m. Philadelphia 1961. 732.
- ⁴³ In: *Antitrinitarianism in the second half of the 16th Century*. Edited by Róbert Dán and Antal Pirnát, Bp.-Leiden 1982. 295.
- ⁴⁴ I.m. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp 1964. 331.
- ⁴⁵ *Korunk*. XXVII. évfolyam, 7. sz. 1968. 1209; KerMagv 77(1971) 53.
- ⁴⁶ I.m. Bp 1982. 53.
- ⁴⁷ *Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*. MTA. II. Osztályának közleményei 1979. 203. Matthias Vehe Glirius: *Istenismeret és más írások*. 254; *Matthias*

Vehe-Glirius, Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. Bp-Leiden 1982. 143.

⁴⁸ 1579. október 14-re egy kolozsvári eseményt, Csáky László halálát jegyzi fel naptárába: *KerMagv* XXXVII(1902) 265.

⁴⁹ *I.m.* II. k. 1935. 377—378.

⁵⁰ XXII. füzet; Gál K.: *i.m.* 378.; Jakab E.: *Kolozsvár története.* II. k. 260.

⁵¹ *I.m.* *KerMagv* XI(1876) 194.

⁵² Jakab E.: *Dávid Ferencz emléke.* 242.; Kelemen Lajos: *Királyfalvi János itélőmester,* in: *Unitárius Élet.* VIII. évfolyam 3. sz. 3.

⁵³ Kelemen L.: *i.m.* 3.

GAAL GYÖRGY

(közlő)

KELEMEN LAJOS ÖNÉLETRAJZI FELJEGYZÉSEI

II. rész

OLVASÁSTANULÁS, BEIRATKOZÁS A REFORMÁTUS KOLLÉGIUMBA

Megindult az új élet.

A régiből is ott kísértettek annak kellemetlen árnyékai. Félénk és bizalmatlan lettem, s ez a két vonás legalább egy évtizedig megmaradt a lelkemben.

Ekkor, édesanyánk hazatértéig mi, a két nagyobb testvér már ábécé-gyakorló műzsafiakká serdültünk. Édesapánk tanított meg írni és olvasni, s ezt minden nap gyakoroltuk. Első elemi osztályba soha se jártam. Az apám házi iskolája volt az én első elemi osztályom. Édesapám az olvasókönyvben megmutatta, hogy mit olvassak el, s mégpedig nemcsak egyszer, hanem többször is. Én aztán az ő meghagyásának minden nap hűségesen eleget tettem. A kihagyott olvasnivalót legalább kétszer v[agy] háromszor hangosan felolvastam. Többször felesleges volt, mert ennyi gyakorlat után már legtöbbször — jó felfogásom mellett — a feladatot szóról szóra el tudtam mondani. Sokszor olvastam emellett önként előmbe került különböző könyvekből is.

A könyveket azelőtt is szerettem és bújtam, mielőtt olvasni tudtam volna. Öt év körüli gyermekkoromban történt, hogy talán egyik csütörtöki vásárosnapon bejött Szentháromságról Désfalvi Pataky László bátyánk, ki édesapámnak gyermekkorától barátja volt. Neki három, korban utána következő leánytestvére volt, kiket már kisgyermekkoromban ismertem: Mária, ki Désfalvára Muzsnay Sámuel ottani birtokos nemesemberhez, Krisztina, ki Medeséri Ferenczi András akkor kisbirtokoshoz, későbbi kishivatalnokhoz, s Ágnes, ki Nyáradgálfalvára Gálfalvy Zsiga kisbirtokos nemeshez ment férjhez. Közülük Ferenczi András és felesége legalább is havonta egyszer, de néha többször is bejártak M[áros]v[ásár]-helyre, s ilyenkor a legtöbbször hozzánk is ellátogattak, vagy ritkábban oda is szálltak.